

R U C H L I T E R A C K I

DWUMIESIĘCZNIK

Rok LIII

Kraków, maj–czerwiec 2012

Zeszyt 3 (312)

Polska Akademia Nauk Oddział w Krakowie
i Wydział Polonistyki UJ

PL ISSN 0035-9602

DOI 10.2478/v10273-012-0016-0

„UNIWERSALNY” UMYSŁ I HISTORIA
ZAGADNIENIA HISTORYCZNOLITERACKIE
W NARRATOLOGII KOGNITYWISTYCZNEJ

MAGDALENA REMBOWSKA-PŁUCIENNIK*

Kognitywistyczna analiza narracji¹ stanowi grupę luźno powiązanych propozycji. W ramach tego nurtu badaniu podlegają zarówno związki między biologicznie uwarunkowanymi właściwościami ludzkiego umysłu² a sposobami tworzenia opowieści o sobie i o innych podmiotach³, jak i możliwe korelacje między

* Magdalena Rembowska-Płuciennik – dr, Instytut Badań Literackich PAN w Warszawie.

¹ Pierwsze udane aplikacje kognitywizmu do badań narratologicznych prezentowane były w 2 i 4 numerze „Poetics Today” z 1990 r. Zeszyt 4 z 1990 r. zawierał m.in. R. Ronen, *Paradigm Shift in Plot Models: An Outline of the History of Narratology*; U. Margolin, *Individuals in Narrative Worlds: An Ontological Perspective*; M.-L. Ryan, *Stacks, Frames and Boundaries or Narrative as Computer Language*. Por. także „Poetics Today” 2002, vol. 23 no 1 i no 2 na temat „Literature and the Cognitive Revolution” oraz „Poetics Today” 2003, vol. 24 no 2 „A Cognitive Turn?” oraz A. Richardson, *Cognitive Literary Criticism [w:] Literary Theory and Criticism*, ed. by P. Waugh, Oxford 2006, s. 544–556.

² Przyjmuję elementarną definicję umysłu jako ludzkiego systemu poznawczego nierozdzielnie związanego z ucieleśnieniem, obejmującego całość stanów i procesów poznawczych wraz z ich zawartościami, wykraczającego poza świadome doświadczenie, stan czuwania czy myślenie. Pojęcie świadomości ma węższy zakres, odnosi się do aktualnych, doświadczanych podmiotowo stanów mentalnych umysłu, związanych z postrzeganiem, myśleniem i emocjami, którym przysługują subiektywne jakościowo-doznaniowe cechy. Świadomości i umysłu nie można utożsamiać; równoznaczne są natomiast „świadomy umysł” i „świadomość” – tak proponuje A. Damasio, *W poszukiwaniu Spinozy. Radość, smutek i czujący mózg*, tłum. J. Szczepański, Poznań 2005, s. 165.

³ Por. D. Herman, *Introduction [w:] Narrative Theory and the Cognitive Sciences*, ed. by D. Herman, Stanford 2003, s. 1–32; *Cognitive Narratology [w:] Handbook of Narratology*, ed.

narracyjnymi rozwiązaniami a procesami poznawczymi stymulowanymi przez te techniki literackie u czytelnika⁴. W taki projekt wpisana jest więc konieczność zrównoważonego połączenia zainteresowań tym co ogólnogatunkowe i ponadkulturowe, a tym co w literaturze partykularne, nowatorskie, a jednak osadzone w procesie przemian języka artystycznego. Wybieram narrację literacką jako swój przedmiot badań, choć narratologia kognitywistyczna nie ogranicza się do niej⁵.

Krytycy podobnego projektu badań nad narracją wysuwali najczęściej zarzuty o ahistoryczność takich studiów, o narzucanie tekstom literackim siatki pojęć z zakresu nauk empirycznych, nie przystającej do rodzimego dla tych utworów kontekstu kulturowego lub wręcz o pomijanie go⁶.

Nie jest to w pełni uzasadnione z kilku przyczyn. Narratologia kognitywistyczna pojawiła się już po tzw. drugiej fali rewolucji kognitywistycznej⁷. Jej przedstawiciele odwołują się zatem do niekomputacyjnego, ucieleśnionego modelu umysłu⁸, uwzględniając zależność ludzkiego poznania nie tylko od biologicznie determinowanego ciała, ale i od historycznie warunkowanej czasoprzestrzeni i zmiennych praktyk komunikacyjnych zamieszkującej ją społeczności. Jak dobitnie stwierdza Alan Richardson: to, co biologiczne jest także historyczne, a konieczność uwzględnienia w refleksji humanistycznej historii wyobrażeń o związku między ciałem i umysłem jest nawet postulatem odrębnej subdyscypliny, tzw. kognitywnego historyzmu⁹. Jego przedstawiciele rekonstruują wyobrażenia na temat umysłu funkcjonujące w różnych dyskursach w danym okresie

by P. Hühn, J. Pier, Berlin–New York 2009, s. 30–43; *Cognitive Approaches to Narrative Analysis* [w:] *Cognitive Poetics. Goals, Gains and Gaps*, ed. by G. Brône, J. Vandaele, Berlin–New York 2009, s. 79–118; *Narrative Theory after the Second Cognitive Revolution* [w:] *Introduction to Cognitive Cultural Studies*, ed. by L. Zunshine, Baltimore 2010, s. 155–175.

⁴ Por. M. Bortolussi, P. Dixon, *Psychonarratology*, Cambridge 2003; A. Palmer, *Fictional Minds*, Lincoln 2004; L. Zunshine, *Why we Read Fiction?*, Columbus 2006 oraz też e, *Strange Concepts and The Stories They Make Possible*, Baltimore 2008.

⁵ *Narratologies*, ed. by D. Herman, Columbus 1999, *Narratology in the Age of Cross-Disciplinary Narrative Research*, ed. by S. Heinen, R. Sommer, Berlin 2009.

⁶ Por. H. Adler i S. Gross, *Adjusting the Frame: Comments on Cognitivism and Literature*, ("Poetics Today" 2002, vol. 23 no 1 i no 2) – artykuł doczekał się kilku polemicznych odpowiedzi w kolejnych numerach pisma.

⁷ Zob. R. Harré, *The Second Cognitive Revolution* [w:] *After Cognitivism. A Reassessment of Cognitive Science and Philosophy*, ed. by K. Leidlmair, London–New York 2009, s. 181–187.

⁸ R. Gibbs Jr. *Embodiment and the Cognitive Science*, Cambridge 2005; S. Gallagher, *How The Body Shapes the Mind*, Oxford 2006.

⁹ Por. *Work of Fiction, Cognition, Culture, and Complexity*, ed. by A. Richardson, E. Spolsky, Ashgate, Aldershot 2004. Zob. także E. Spolsky, *Toward Theory of Embodiment for Literature*, "Poetics Today" 2003, vol. 24, no 1; *Cognitive Literary Historicism: A Response to Adler and Gross*, "Poetics Today" 2003, vol. 24, no 3; A. Richardson, *Neural Sublime. Cognitive Theories and Romantic Texts*, Baltimore 2010. Por. także przykłady diachronicznych badań kognitywistycznych nad narracją w zbiorze: *The Emergence of Mind. Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*, ed. by D. Herman, Lincoln 2011. Ostatnia pozycja najpełniej zaświadcza uwzględnianie zagadnień historycznych w kognitywistycznych studiach nad narracją.

i badają ich wpływ na potoczną wiedzę o człowieku, śledząc zarazem rozwój tych idei, które najbardziej korespondują ze współczesnymi ustaleniami o ludzkiej kognicji. Ta inspiracja będzie istotna dla moich dalszych analiz.

Nie bez znaczenia pozostaje także fakt, że narratologowie kognytywiści są w większości zarazem akademikami, respektującymi zasadę nauczania literatury w kategoriach chronologii i przemiany¹⁰. Co więcej, uhistorycznienie studiów narratologicznych cechujące np. wpływowy krąg badaczy niemieckich (Monika Fludernik, Manfred Jahn¹¹) jest przez nich samych wiązane z wymogami instytucjonalno-proceduralnymi: mianowicie z koniecznością... przedstawienia rozprawy habilitacyjnej, której poetyka wymaga uwzględnienia szerszej perspektywy czasowej prowadzonych badań¹².

Zagadnienia historyczne istnieją więc w obrębie narratologii kognitywistycznej w kilku wymiarach. Inspiracja neuronauką, filozofią umysłu, kognitywnym językoznawstwem (semantyką, stylistyką)¹³ sprzyja traktowaniu historii w kategoriach filogenezy człowieka. Zważywszy, że w rozwoju gatunku okres od pojawienia się literatury czy choćby sztuki pisma¹⁴ nie jest specjalnie długi, wiedza o funkcjonowaniu umysłu przeciętnego *homo sapiens* może posłużyć wyjaśnieniu zagadnień związanych z teraźniejszą i przeszłą działalnością „artystycznego umysłu”, jaki jest niewątpliwą zdobyczą ewolucyjną naszego gatunku¹⁵. Tak postąpił np. Patrick C. Hogan w pracy *Mind and Its Stories*¹⁶, łącząc analizę spo-

¹⁰ Podkreśla to Richardson, *Neural Sublime...*

¹¹ Warto tu także wspomnieć o ważnej także dla kognitywistów serii wydawniczej „Narratologia”, której kolejne tomy ukazują się w berlińskim wydawnictwie Walter de Gruyter. Prezentuje ona różnorodne i wielokierunkowe badania z zakresu współczesnych studiów nad narracją.

¹² M. Fludernik, *Diachronic Approaches to Narrative* [w:] te j z e, *An Introduction to Narratology*, Abington 2009, s. 110–118.

¹³ Nurt ten reprezentują klasyczne już dzisiaj (także dla humanisty) prace z zakresu lingwistyki kognitywistycznej i filozofii, np. M. Johnson, *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*, Chicago 1987 oraz te go ż, *The Meaning of the Body. Aesthetics of Human Understanding*, Chicago 2007; G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, tłum. i wstęp T. P. Krzeszowski, Warszawa 1988; t y c h z e, *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*, New York 1999; S. Gallagher, *How the Body Shapes the Mind...*; R. Gibbs Jr., *Embodiment and Cognitive Science...*

¹⁴ M. Wolf, *Proust and the Squid. The Story and the Science of the Reading Brain*, New York 2007.

¹⁵ *The Artful Mind. Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*, ed. by M. Turner, Oxford 2006.

¹⁶ P. C. Hogan, *Mind and Its Stories. Narrative Universals and Human Emotion*, Cambridge 2003. Jego definicja uniwersaliów narracyjnych mówi, że są to „właściwości i relacje, techniki literackie i korelacje między nimi występujące w różnych, nie spokrewnionych lub nie kontaktujących się ze sobą tradycjach literackich”. Część z nich ma uwarunkowania psychocieleśne – np. maksymalna długość wersu poetyckiego wiąże się z możliwościami ludzkiej pamięci i aparatu mowy. Uniwersalium narracyjnym są prototypowe narracje, np. struktura fabuły i forma gatunkowa romantycznej tragikomedii: historii miłości i rozdzielenia/śmierci kochanków reprezentujących dwie różne strony jakiegoś konfliktu.

tykanych w wielu kulturach wzorców fabularnych z prototypowymi strukturami ludzkich emocji. Hogan pokazuje, jak głęboko związek emocji i narracji zakorzeniony jest w biologicznym ukształtowaniu człowieka oraz jakie formy kulturowe (a ściślej – literackie) może ten związek generować na przestrzeni wieków i w różnych środowiskach.

Historia ma jednak także swój wymiar ontogenetyczny. Obserwacje z zakresu psychologii rozwojowej zwróciły uwagę narratologów na fakt, że do produkcji i rozumienia narracji¹⁷ człowiek także dorasta, wraz z nabywaniem pewnych zdolności i predyspozycji poznawczych, związanych przede wszystkim z umiejętnością rozpoznania własnych i cudzych stanów mentalnych. Bez tego dziecko nie jest w stanie przyjąć perspektywy innego¹⁸, np. nie może zrozumieć zachowania tego, kogo widzi lub o kim mu się opowiada/ lub tego, kto jest bohaterem pokazywanej mu historyjki obrazkowej; nie rozróżni także fikcji i rzeczywistości¹⁹. Te zagadnienia pojawiają się w analizach różnego typu narracji (fikcjonalnych i biograficznych, tworzonych w różnych systemach znakowych). Reprezentantami podobnych badań nad narracją literacką są m.in. David Herman, Lisa Zunshine, Alan Palmer, Marie-Laure Ryan, Catherine Emmott²⁰.

NARRACYJNY UMYSŁ

Proponując jakąś metodę kognitywistycznej analizy narratologicznej, należy wskazać elementy architektury poznawczej²¹, które umożliwiają tworzenie

¹⁷ K. Young, J. Saver, *The Neurology of Narrative*, "SubStance" 2001, vol. 30, no 1–2.

¹⁸ S. Baron-Cohen, *Rozwój zdolności czytania cudzych umysłów: cztery etapy [w:] Formy aktywności umysłu. Ujęcia kognitywistyczne*, pod red. A. Klawitera, t. 2, Warszawa 2009, przeł. E. Czerniawska, s. 158–164. Por. także P. Gärdenfors, *Jak „Homo” stał się „sapiens”*. *O ewolucji myślenia*, przeł. T. Pańkowski, Warszawa 2010.

¹⁹ W tym kontekście istotne okazują się np. prace Lwa Wygotskiego nad społeczną naturą myśli i świadomości, wywiedzione z badań nad rozwojem mowy dziecka – teoria ta okazuje się nadal inspirująca dla narratologii kognitywistycznej. Por. C. Emerson, *The Outer World and Inner Speech: Bakhtin, Vygotsky and the Internalization of Language*, "Critical Inquiry" 1983, vol. 10, no 2; J. Bruner, *The Inspiration of Vygotsky [w:] tegoż, Actual Minds, Possible Worlds*, Cambridge MA London 1986, s. 70–79. Zob. także na temat porównania roli Bachtina i Wygotskiego: J. V. Wertsch, *Voices of the Mind. A Sociocultural Approach to Mediated Action*, Hertfordshire 1991. Zob. też D. Herman, *Genette Meets Vygotsky: Narrative Embedding and Distributed Intelligence*, "Language and Literature" 2001, vol. 15, no 4 oraz C. Brandist, *Koła Bachtina i Wygotskiego: z dziejów idei i instytucji*, przeł. J. Pluciennik [w:] *Ja – Inny. Wokół Bachtina, Antologia*, t. 2, pod red. D. Ulickiej, Kraków 2009, s. 319–333.

²⁰ C. Emmott, *Narrative Comprehension*, Oxford 1997; M.-L. Ryan, *Narrative as Virtual Reality*, Baltimore–London 2001; A. Palmer, *Fictional Minds...*; L. Zunshine, *Why We Read Fiction...*; D. Herman, *Basic Elements of Narrative*, Wiley Blackwell, Chichester 2009.

²¹ Architektura poznawcza to, najogólniej rzecz ujmując, zasady funkcjonowania ludzkiego umysłu. Obejmuje jego struktury (np. pamięć długo- i krótkoterminową), zawartości (to poziom semantyczny, poziom wiedzy, reprezentacje mentalne i symbole) oraz procesy (operacje, jakim mogą być poddane zawartości). Por. P. C. Hogan, *Cognitive Science, Literature and the Arts*, London–New York 2003, s. 28–58. Zob. także Z. Pylyshyn, *Cognitive Architecture and the Hope for*

i rozumienie narracji w jej badanym aspekcie. Interesować mnie będą elementy narracyjnych reprezentacji fikcjonalnych świadomości oraz ich związek z funkcjonowaniem ucieleśnionego umysłu. Najważniejszą kategorię dla moich analiz stanowi naturalistycznie pojęta intersubiektywność, tj. zespół ludzkich umiejętności do mentalnego reprezentowania²² perspektywy innego podmiotu, jego motywacji, pragnień, wrażeń sensualnych, emocji, przekonań o świecie, stanów cielesnych dokonywanego na podstawie danych percepcyjnych²³. Intersubiektywność wiąże się ewolucyjnie z koniecznością codziennej interakcji człowieka w wieloosobowych, zhierarchizowanych grupach, w których komunikacja musi przebiegać niezwykle sprawnie, w dużej mierze automatycznie i nieświadomie. Stąd umiejętność „czytania cudzego umysłu” na podstawie danych percepcyjnych stanowi wystarczające, choć niedoskonałe, narzędzie poznawcze. Dlatego też artystyczne reprezentacje świadomości wiążą się ściśle z reprezentacjami cielesności. W codziennych interakcjach umowna „przezroczystość cudzego umysłu”, fundowana na obserwacji cudzego ciała, stanowi stały kontekst dla komunikacji językowej.

Przyjrzyjmy się wybranemu przykładowi literackiemu. Cytat pochodzi z utworu, który klasyfikowany był jako realizacja powojennej narracji behawiorystycznej, teoretycznie negującej potrzebę i możliwość wniknięcia w cudze stany wewnętrzne:

a Science of Cognition [w:] *Constraining Cognitive Theories. Issues and Options*, ed. by Z. Pylyshyn, Stanford–London 1998, s. 1–7. O architekturze poznawczej związanej z intersubiektywnością zob. D. Le grand, M. Iacoboni, *Intersubjective Intentional Actions* [w:] *Naturalizing Intention in Action*, ed. by F. Grammont, D. Le grand, P. Livet, Cambridge MS London 2010, s. 227–245.

²² Reprezentacja mentalna to struktura poznawcza związana z powstawaniem, gromadzeniem i przetwarzaniem informacji. Por. D. Billman, *Representations* [w:] *A Companion to Cognitive Science*, ed. by W. Bechtel, G. Graham, Blackwell, Oxford 1999, s. 649–669, *Formy reprezentacji umysłowych*, pod red. R. Piłata, M. Walczaka, S. Wróbla, Warszawa 2006. Niektóre reprezentacje mentalne mogą mieć zawartość pojęciową (np. myśli), inne zaś zabarwienie fenomenalne (np. wrażenie sensualne, obraz mentalny). Umysł posługuje się reprezentacjami kodowanymi na podobieństwo informacji językowej lub obrazowej. Na temat znaczenia tych dwóch sposobów przechowywania i przetwarzania informacji dla odbioru literackiego pisałam w artykule *Wizualne efekty i afekty. Obrazowanie mentalne a emocjonalne zaangażowanie czytelnika*, „Teksty Drugie” 2009, nr 6.

²³ Intersubiektywności rozumianej kognitywistycznie poświęcona jest obszerna literatura; dla przykładu można wymienić: *Interpersonal Cognition*, ed. M. Baldwin, New York–London 2005; *Enacting Intersubjectivity: A Cognitive and Social Perspective on the Study of Interactions*, ed. by F. Morganti, A. Carassa, Amsterdam 2008; *The Shared Mind. Perspectives on Intersubjectivity*, ed. by J. Zlatev, T. R. Racine, Amsterdam–Philadelphia 2008; J. Bracken, *Subjectivity, Objectivity and Intersubjectivity: a New Paradigm for Religion and Science*, Edinburgh 2009. O cielesnej podbudowie zjawiska intersubiektywności traktuje B. Stawarska, *Intersubjectivity and Embodiment*, „Phenomenology and the Cognitive Science” 2006, vol. 5, no 1. Por. także: N. Diamond, M. Marrone, *Attachment and Intersubjectivity*, London and Philadelphia 2003. Elementy intersubiektywności wymieniam za propozycją P. Gärdenforsa, *Evolutionary and Developmental Aspects of Intersubjectivity* [w:] *Consciousness Transitions: Phylogenetic, Ontogenetic and Physiological Aspects*, ed. by H. Liljenström, P. Århem, London–Amsterdam 2007, s. 281–305.

Kanonierzy wyrwani ze snu pocili się z wrażenia. Wzdychali ciężko i spoglądali z obawą na czarną tablicę. Przystąpiłem do pytań. Przy tablicy stanął kanonier Jurjan. Patrzył z przerażeniem na mapę Polski. Spomiędzy wielkich paluchów sypała się rozgniatana na proszek kreda. Jurjan przyrywał oczy, poruszał ustami, widać było, że robi wszystko, by odnaleźć choć jedno słowo z wysłuchanego wykładu²⁴.

Powyższy cytat doskonale wskazuje, iż zdolność wglądu w cudze doznania aktywizuje się już na podstawie obserwacji zachowań. Podobnie dzieje się w przypadku postaci „obserwowanych” w akcie wyobraźniowym czy podczas lektury/słuchania narracji. Narrację można bowiem traktować jako mentalną konstrukcję „my-centriczną”, powstającą dzięki intersubiektywnej kooperacji między autorem i czytelnikiem, którzy (w innym momencie czasowym) dokonują podobnej operacji poznawczej: reprezentują mentalnie podmiot antropomorficzny narratora opowiadającego o innych antropomorfizowanych podmiotach, bohaterach narracji. W przypadku narratora²⁵ i postaci czytelniczej założenie ich egzystencjalnej samoistości jako podmiotów quasi-ludzkich jest trudną do wyrugowania z obszaru badań literackich hipotezą czytającego umysłu. Trudną właśnie z tego względu, iż wiąże się ona z jedną z jego podstawowych strategii poznawczych – z przypisywaniem cech ludzkich bytom percypowanym zmysłowo / wyobrażonym i reprezentowanym w różnych systemach znakowych.

Umiejętność widzenia sceny „oczami innych” i symultanicznego zarządzania różnymi perspektywami ma zasadnicze znaczenie np. dla powieści²⁶, w której mamy do czynienia z wielopoziomowymi konstrukcjami reprezentowanych intencjonalności i scenariuszami skomplikowanych interakcji. Zdolność do przyjęcia cudzej perspektywy umożliwi zarówno stworzenie fikcyjnego narrato-

²⁴ S. Zieliński, *Garnizon nad granicą* [w:] tegoż, *Przed świtem. Opowiadania*, Warszawa 1949, s. 27. Podkreślenia w tekście moje – M. R.-P. Do behawioryzmu literackiego zalicza ten tom opowiadań L. Budrecki, *Behawioryzm* [w:] *Słownik literatury polskiej XX wieku*, pod red. A. Brodzkiej i zesp., Wrocław 1995, s. 98.

²⁵ Zob. G. Currie, *Narratives & Narrators. A Philosophy of Stories*, Oxford 2010.

²⁶ Możliwość opowiadania o działaniach i doznaniach innego ma także swoje podłoże neurologiczne w ludzkim systemie symulacyjnym wiążącym percepcję z układem motorycznym za pomocą tzw. neuronów lustrzanych. Por. K. Young, J. Saver, *The Neurology of Narrative...* w numerze specjalnym “SubStance” “On The Origins of Fictions: Interdisciplinary Perspectives”. Na temat neuronów lustrzanych zob. *Mirror Neurons and the Evolution of Brain and Language* ed. by M. I. Stamenov, V. Gallese, Amsterdam–Philadelphia 2002; P. König, P. Verschure, *Neurons in Action*, “Science” 2002, vol. 296, no 5574; V. Gallese, *The Manifold Nature of Interpersonal Relations: The Quest for a Common Mechanism*, “Philosophical Transactions: Biological Sciences” 2003, vol. 358, no 1431 oraz tegoż, *Neuroscientific Grasp of Concepts: From Control to Representation*, “Philosophical Transactions: Biological Sciences” 2003, vol. 358, no 1435; A. Öhman, *Making Sense of Emotions: Evolution, Reason and the Brain*, “Daedalus” 2006, vol. 135, issue 3. Zob. także dostępne w jęz. polskim teksty zgromadzone w rozdziale *Poznanie społeczne: lustrzane neurony, automatyzmy a refleksje, rozpoznawanie umysłów*, w antologii *Formy aktywności umysłu...*, t. 2 oraz M. C. Corballis, *Neurony zwierciadlane i ewolucja języka*, przeł. M. Mroziak, „Teksty Drugie” 2011, nr 1–2.

ra opowiadającego o postaciach, które z kolei percypują siebie nawzajem, jak i warunkuje czytelnicze rozpoznanie tych szkatułkowych układów poznawczych oraz angażuje psychocieleśny respons wobec fikcyjnych zdarzeń²⁷. Dzieje się tak, gdyż wnioskujemy o fikcyjnych podmiotach, podobnie jak o osobach realnych²⁸, tworząc ich mentalne reprezentacje za pomocą tych samych strategii przetwarzania informacji: przede wszystkim automatycznie przypisując obu rodzajom bytów stany wewnętrzne tłumaczące ich zachowania cielesne i werbalne²⁹. Zasada ta jest ogólną ramą dla rozumienia podmiotów ludzkich reprezentowanych w różnych systemach znakowych. Wbrew pozorom, nie unieważniają jej celowe artystyczne działania zmierzające do podkreślenia metatekstowego czy tylko językowego statusu postaci, gdyż to właśnie ta strategia poznawcza umożliwia szerokie spektrum językowych przekształceń i deformacji obrazu bohatera. Tę zasadę reprezentowania podmiotowości w narracji M.–L. Ryan nazywa „zasadą bliskiego odejścia”: antropomimetyczny odbiór postaci jest podstawowym trybem odbioru czytelniczego, dopóki w tekście nie wystąpią wprost inne sygnały. Elementy metatekstowe czy metafikcyjne zaś można potraktować właśnie jako tematyzację tego swoistego ćwiczenia poznawczego, jakim jest kreacja językowa innego bytu, a więc budowanie literackiej „teorii umysłu”. Służą one wówczas zwróceniu uwagi czytelnika na same operacje poznawcze związane z tą czynnością.

Te zagadnienia poznawcze chciałabym połączyć z przemianami narracji powieściowej, gdyż powieść jako gatunek stanowi szczególnie kulturowy wynalazek służący ćwiczeniom w umiejętności „czytania cudzych umysłów”. Powieść daje zwykle obraz wielu zależności międzyludzkich i interakcji, wielu możliwych scenariuszy rozwoju wydarzeń³⁰.

²⁷ Dokładnie omawia te zagadnienia, przywołując najnowsze badania neurologiczne, K. Oatley w książce *Such Stuff as Dreams. The Psychology of Fiction*, Chichester 2011.

²⁸ Por. U. Margolin, *The Doer and the Deed: Action as a Basis for Characterization in Narrative*, „Poetics Today” 1986, vol. 7, no 2; *Individuals in Narrative Worlds: An Ontological Perspective*, „Poetics Today” 1990, vol. 11, no 4, „Narratology Revisited II”; *Naming and Believing: Practices of the Proper Name in Narrative Fiction*, „Narrative” 2002, vol. 10, no 2. Por. F. Jannidis, *Character [w:] Handbook of Narratology...*, s. 14–29. Zob. także Zunshine, *Theory of Mind and Experimental Representations of Consciousness [w:] Introduction to...*, s. 193–213.

²⁹ Por. M.-L. Ryan, *Narrative as Virtual Reality...* J. Phelan podkreśla, że w przypadku odbioru postaci nie można mówić tylko o jednym dominującym sposobie odbioru postaci (mimetycznym: postać jako człowiek, tematycznym: postać jako idea, czy syntetycznym: postać jako wytwór znakowy), gdyż dopiero one wszystkie stanowią o specyfice odbioru bohatera literackiego. Por. J. Phelan, *Reading People, Reading Plots*, Chicago 1989.

³⁰ Por. na ten temat M. Kearns, *Reading Novels: Toward a Cognitive Rhetoric*, „Rhetoric Society Quarterly” 1996, vol. 26, no 3; S. Keen, *Empathy and the Novel*, Oxford 2007. Por. zdanie R. Rorty’ego na temat wartości powieści i ich lektury, *Wybawienie od egotyzmu: James i Proust jako ćwiczenia duchowe*, przeł. A. Żychliński, „Teksty Drugie” 2006, nr 1–2. Apoteozą tych właściwości (i swoistym badaniem gatunku pod tym kątem) jest autotematyczna powieść Nancy Huston, *The Tale-Tellers. A Short Study of Humankind*, Toronto 2008.

HISTORYCZNA POETYKA INTERSUBIEKTYWNOŚCI

Wskazanie predyspozycji poznawczej, na mocy której powstaje podobieństwo rozumienia postaci literackiej oraz rzeczywistych osób nie eliminuje zainteresowania specyfiką językowej konstrukcji bohatera, czasowości procesu lektury, znaczeniem kontekstu literackiego, konwencji czy gatunku i ich przemian dla kreacji postaci³¹. Na przecięciu tych zagadnień rodzą się następujące pytania: jak uniwersalia poznawcze, które są wynikiem ewolucji mózgu i umysłu, funkcjonują w konkretnym kontekście kulturowym i w przedstawieniach artystycznych? Stąd z kolei bierze się zestaw zagadnień historycznoliterackich i poetologicznych: na podstawie jakich wykładników językowo-tekstowych czytelnicy w różnych okresach mogli tworzyć mentalne reprezentacje życia wewnętrznego postaci?³² Jak w danym historycznym typie narracji reprezentuje się wieloperspektywiczność myślenia? Wgląd w jaki typ doświadczeń stanowi w danym momencie fikcyjny odpowiednik „przezroczyści” umysłu, skoro ta „przezroczyść” jest także konsekwencją mechanizmów poznawczych, a nie wyłącznie pochodną technik literackich związanych z historyczną kulminacją zainteresowania tematyką świadomości (np. mowy pozornie zależnej, punktu widzenia, strumienia świadomości)?³³ To one stały się w historii literatury oraz krytyce literackiej synonimem uprzywilejowanych „jedynie właściwych” reprezentacji doświadczenia wewnętrznego bohatera. Za ich szczególnie silną pozycją może przemawiać fakt, iż formy pełnego wglądu w cudze stany mentalne najbardziej się różnią od codziennego użycia języka i opowieści, są więc najbardziej literackie³⁴. Nie oznacza to jednak, że są one jedyne w obrębie literackiej narracji.

³¹ R. Schneider, *Toward a Cognitive Theory of Literary Character: the Dynamics of Mental-Model Construction*, „Style” 2001, vol. 35, no 4. Za najważniejsze procesy poznawcze w rozumieniu postaci autor uznaje: przypisanie jej własności i motywacji psychologicznych przez czytelnika, aktywne modyfikowanie tej wiedzy w procesie lektury na podstawie pracy pamięci i pozatekstowej wiedzy o świecie realnym, przewidywanie jej czynów, emocjonalna reakcja na nie. Por. D. W. Allbritton, *The Construction of Literary Character: a View from Cognitive Psychology*, „Style” 1990, vol. 24, no 3 (numer tematyczny „Literary Character”). Bohater w tym ujęciu zajmuje w narracji pozycję centralną, nie jest jedynie wypadkową funkcji czy motywów fabularnych, jak miało to miejsce w klasycznej narratologii formalno-strukturalistycznej. Por. U. Margolin, *Cognitive Science, the Thinking Mind, and Literary Narrative* [w:] *Narrative Theory and the Cognitive Sciences...*, s. 271–294 oraz A. Palmer, *The Mind Beyond the Skin*, tamże, s. 322–348. W Polsce o odnowieniu badań nad postacią literacką w kontekście różnych nurtów w narratologii pisała A. Łebkowska, *Empatia. O literackich narracjach przełomu XX i XXI wieku*, Kraków 2008, s. 239–256.

³² D. Herman, *Introduction* [w:] *The Emergence of Mind...*, s. 1–40.

³³ Zob. M. Levitt, *The Rhetoric of Modernist Fiction: From a New Point of View*, Lebanon 2005. Por. wyjaśnienie przyczyn tego mechanizmu przedstawione przez R. Nycza, *Literatura nowoczesna wobec doświadczenia*, „Teksty Drugie” 2006, nr 6.

³⁴ J. Pluciennik, *Czy istnieje jakaś literacka kategoryzacja świata?*, „Teksty Drugie” 2010, nr 4.

Wgląd w najbardziej intymne, „ciepłe” (jak powiedziała by William James) dane świadomości, w qualia (jak powiedzieliby kognywiści i teoretycy umysłu) – uznaje więc za narracyjne uniwersalium o historycznie zmiennych wykładnikach. Jest ono obecne nie tylko w niektórych, uznanych za nowocześniejsze formy narracyjne, służących iluzji cytatu z mowy wewnętrznej bohatera i łączonych z procesem jego emancypacji czy wycofywania się narratora. Nie da się go także wyrugować, gdy temat ten traci na popularności lub manifestacyjnie się go kontestuje. Na osi rozwoju form narracyjnych obecność różnorodnych i bezpośrednich reprezentacji doświadczenia wewnętrznego można zaznaczyć na długo przed i długo po „punkcie zero”, za jaki tradycyjnie uznano pojawienie się strumienia świadomości. Stopniowo jednak to świadome doświadczenie wewnętrzne wiązano coraz bardziej z jego *stricte* cielesnymi, zewnętrznymi oznakami. Umysł w narracji coraz bardziej się „ucieleśniał”.

Przedstawienia pozawerbalnej aktywności mentalnej: aktów percepcyjnych postaci, ukierunkowania jej uwagi, reakcji cielesnych czy emocji jest funkcjonalnie także reprezentacją świadomości bohatera i efektem akomodacji perspektywy narracyjnej³⁵ do poziomu jego doświadczenia. Perspektywa narracyjna jest kategorią amalgamatyczną – ujmuje jednocześnie współwystępowanie wielu podmiotowych oglądów świata reprezentowane w narracji dzięki serii zbliżeń do różnych, antropomorficznie postrzeganych podmiotowości biorących udział w komunikacji narracyjnej oraz oddaleń od nich³⁶. Perspektywa narracyjna, definiowana jako mechanizm nieustannego i momentalnego przemieszczania się między narracyjnymi centrami świadomości, a nie jako „stała” tekstowa (autor-ska lub personalna³⁷), różnicuje jednocześnie historyczne zakresy wglądu w cudze doświadczenie i historyczne modele dostępu do niego³⁸. Uogólniając: to co

³⁵ B. Dancygier wskazuje na amalgamatyczną naturę m. in. punktu widzenia jako kategorii narracyjnej i kategorii odbioru narracji przez czytelnika. Zob. też e, *Blending and Narrative Viewpoint: Jonathan Raban's Travels through Mental Spaces*, „Language and Literature” 2005, vol. 15. Por. B. Dancygier, L. Vandelanotte, *Judging Distances: Mental Spaces, Distance, and Viewpoint in Literary Discourse* [w:] *Cognitive Poetics. Goals, Gains and Gaps...*, s. 319–369. Por. nowe propozycje ujęcia zagadnień perspektywy przedstawione w tomach: *New Perspectives on Narrative Perspective*, ed. by W. van Peer, S. Chatman, New York 2001 oraz *Point of View, Perspective, and Focalization: Modeling Mediation in Narrative*, ed. by W. Schmid, J. Schönert, Berlin 2009. O amalgamatych konceptualnych zob. M. Turner i G. Fauconnier, *The Way We Think*, New York 2002; na gruncie nauki o literaturze spożytkował to pojęcie J. Płuciennik, *Literackie identyfikacje i oddźwięki. Poetyka i empatia*, Łódź 2002, s. 65–82; por. także *Amalgamaty kognitywne w sztuce*, pod red. A. Libury, Kraków 2007.

³⁶ Pisałam o tej funkcji perspektywy narracyjnej w artykule *Intersubiektywność a zagadnienia perspektywy narracyjnej*, „Zagadnienia Rodzajów Literackich” 2009, z. 1–2.

³⁷ Takie rozumienie perspektywy cechuje tradycyjne analizy narratologiczne. Por. stanowisko M. Głowińskiego: „Przez perspektywę narracyjną rozumieć będziemy to, z jakich pozycji prowadzone jest opowiadanie, z pozycji narratora wszechwiedzącego, narratora z ograniczoną wszechwiedzą i odpowiedzialnością, z pozycji jednego bohatera lub kolejno wielu bohaterów.” Cytat z tegoż, *Powieść młodopolska. Studium z poetyki historycznej*, Wrocław 1968, s. 88.

³⁸ Pisałam o nich w artykule *Narracyjne modele intersubiektywności*, „Teksty Drugie” 2010, nr 4.

podmiotowe, ale intersubiektywnie podzielane, dostępne narratorskiemu aktowi przeniknięcia cudzego umysłu, lokowane było w historii powieści na różnych poziomach: w sferze referowanych treści myśli, w obrębie cytowanej mowy wewnętrznej lub na poziomie obserwowanych reakcji somatycznych.

Istnieje bowiem ścisła zależność między przemianami przedstawień życia wewnętrznego bohatera a wzrostem znaczenia reprezentacji wzajemnego postrzegania się postaci i narratora, dla których cudzy gest, spojrzenie, ciało staje się koniecznym elementem komunikacji i niezbędnym źródłem wiedzy o cudzym wnętrzu³⁹. Pamięć, percepcja, emocje – w skrócie: umysł – lokuje się nie tylko w obrębie introspekcji i eksploracji myśli i mowy wewnętrznej bohatera, ale ma także swój narracyjny wymiar dystrybucyjny, realizujący się w obrazach społecznych interakcji, uwspólniania uwagi czy dzielenia przedmiotu percepcji. A od takiego modelu umysłu nie można odseparować historycznych modeli ucieleśnienia.

W powieściach XVIII-wiecznych, aż po klasyczny realizm jedność mowy ciała z wewnętrznym doświadczeniem postaci fundowana jest na mocy przekonania o istotowej tożsamości postrzeganego przez podmioty świata i kolektywnej, a nie zróżnicowanej naturze ludzkiej świadomości⁴⁰. Znaczniki doznań emocjonalno-zmysłowych, aktów percepcyjnych i działań cielesnych, a więc elementy narracyjnej komunikacji pozawerbalnej⁴¹ nabierają znaczenia w tych odmianach powieści, w których konwencjonalna eksploracja stanów wewnętrznych postaci jest ograniczana lub eliminowana (w powieści naturalistycznej, w tzw. narracji behawiorystycznej czy inspirowanej egzystencjalizmem). Brak dokładnej eksplikacji danych percepcyjnych aktywizuje w tych wypadkach czytelnika do wnioskania o doznaniach postaci. Także w coraz popularniejszej w ostatnich dekadach narracji pierwszoosobowej, pozornie z definicji uniemożliwiającej dostęp do cudzego doświadczenia, dane percepcyjne stają się dla narratora wykładnikiem stanów wewnętrznych obserwowanego innego. Przejrzystość umysłu bohatera przekształca się więc w „przejrzystość ciała”⁴², bo to ciało właśnie

³⁹ Por. B. Korte, *Body Language in Literature*, Toronto 1997; G. Butte, *I Know That You Know That I Know. Narrating Subjects from Moll Flanders to Marnie*, Columbus 2004 oraz K. Young, *Feeling Embodied: Consciousness, Persuasion, and Jane Austen*, “Narrative” 2003, vol. 11, no 1; J. Wiltshire, *Jane Austen and the Body*, Cambridge 1992.

⁴⁰ Por. E. Deeds Ermarth, *Perspective and Narration* oraz *Narrator as Nobody* [w:] *te j z e, Realism and Consensus in the English Novel. Time, Space and Narrative*, Edinburgh 1998, s. 38–64 oraz 65–92.

⁴¹ Bardzo szeroko omawia rolę elementów komunikacji pozawerbalnej w literaturze (w obrębie różnych rodzajów i gatunków) F. Poyatos, *Nonverbal Communication across Disciplines*, vol. 1–3, Amsterdam–Philadelphia 2002.

⁴² Termin L. Zunshine, *Theory of Mind and Fictions of Embodied Transparency*, “Narrative” 2008, vol. 16, no 1. Autorka celnie i polemicznie nawiązuje do „przejrzystości umysłu” w koncepcji wyłożonej przez D. Coohn *te j z e, Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton 1978.

jest duszą, jak pisała Zofia Nałkowska⁴³, jedna z mistrzyń w posługiwaniu się językiem integracji psychocieleśnej.

Nie oznacza to jednak bezgranicznego zaufania do mowy ciała; wskazuje jedynie na pewną historyczną conceptualizację naszej kognitywnej tendencji do dostrzegania mentalnego tła ludzkich zachowań. Co więcej, literatura różnych okresów dostarcza odmiennych modeli posługiwania się „przezroczystością ciała”. O pierwszym, w ramach którego zachodzi odpowiedniość stanów wewnętrznych z ich społeczną (a więc: narratorską i czytelniczną) interpretacją, już wspominałam. Nie jest on jednak ograniczony do tradycyjnie rozumianej narracji wszechwiedzącej, która swobodnie operuje różnymi formami introspekcji. W tej samej funkcji występować mogą opisy mowy ciała, ekspresji twarzy⁴⁴ i wszelkie inne elementy reprezentacji komunikacji pozawerbalnej, np. afektywnej i intersensorycznej, która uwzględnia dane obserwowalne, łatwo spostrzegane z zewnątrz. Może tę rolę pełnić także charakterystyka tonu, modulacji, intonacji, tempa głosu czy zdarzenia akustycznego, którego sprawcą jest człowiek. Oto przykłady z opowiadania *Wszarz* Jana Józefa Szczepańskiego:

Z ciebie jednak jest kupa drania, Zbirek! Było w tym stwierdzeniu więcej podziwu niż nagany, toteż Zbirek odpowiedział tonem chełpliwym [...]

No, proszę, panie poruczniku – powiedział Hieronim, kiedy na stopniach wjazdu umilkły niechętnie kroki. [...] Znów strzeliły drzwi, kopnięte gniewnie⁴⁵.

Ciekawsze są jednak przypadki, gdy ciało bohatera kłamie jego myślom (celowo lub nieświadomie), a 1) wie to narrator, a nie dostrzega tego inny bohater, lub 2) nie dostrzega tego narrator, ale tą wiedzę dysponuje czytelnik, bądź 3) narrator dokonuje całkowicie błędnych atrybucji⁴⁶, sprzecznych z czytelnickimi kwalifikacjami, kompromitując się tym samym jako informator o świecie przedstawionym.

⁴³ Z. Nałkowska, *Romans Teresy Hennert* [w:] *Romans Teresy Hennert. Granica*, Warszawa 1995, s. 128.

⁴⁴ Wykorzystywanie różnych teorii fizjonomiki dla konstrukcji bohatera literackiego to jeden z ważniejszych sposobów użycia kategorii cielesności dla jego charakteryzowania. Koresponduje on ponadto z wyobrażeniami na temat życia psychicznego, reprezentatywnymi dla danego momentu historycznego. Por. J. Bachórz, *Karta z dziejów zdrowego rozsądku, czyli o fizjonomice w literaturze*, „Teksty” 1976, z. 2. Nałkowska posługiwała się chętnie koncepcjami J. C. Lavatera. Por. M. Janowska, *Postać – człowiek – charakter. Modernistyczna personologia w twórczości Z. Nałkowskiej*, Kraków 2007.

⁴⁵ J. J. Szczepański, *Wszarz* [w:] *tegoż. Opowiadania dawne i dawniejsze*, Kraków 1973, s. 6, 7 i 19.

⁴⁶ Teoria atrybucji to jeden z procesów poznawczych ważny dla czytelniczego rozumienia narracji. Tłumaczy ona, jak czytelnik wnioskuje na temat mentalnego źródła zachowań, czynności i działań bohatera, nawet jeśli nie są one w narracji tłumaczone czy jednoznacznie wskazywane. Por. L. Pollard-Gott, *Attribution Theory and the Novel*, „Poetics” 1993, vol. 21, issue 6; J. Culpeper, *Inferring Character from Text: Attribution Theory and Foregrounding Theory*, „Poetics” 1996, vol. 26, issue 5.

Ilustracją pierwszej możliwości może być wiele scen z *Białych braci* Michała Choromańskiego:

[Brajtis] Był uśmiechnięty i wyglądał beztroško. Nikt nie przypuściłby, że jest ponury i że powziął przed chwilą przykre postanowienie⁴⁷.

Drugą możliwość, gdy narrator odczytuje zachowania błędnie, ale czytelnik może ten przekaz łatwo skorygować na podstawie wcześniejszych danych tekstowych, ilustruje fragment opowiadania Brunona Jasińskiego *Główny winowajca*. Bohater, niesłusznie oskarżony o spiskowanie antymilitarysta, podczas swego procesu jest opisywany przez pryzmat stawianych mu zarzutów, z perspektywy zmanipulowanej już publiczności:

[...] więzień z celi 212 na oczach wszystkich zaczął ulegać dziwnemu przeobrażeniu. [...] w jego wzroku – jak zapewniała potem jedna z obecnych na sali dam – było coś z wodza, lustrującego bojowe szeregi. Rysy zaostrzyły się, a wyraz twarzy wskazywał na rosnące podniecenie – nawet szklane oko błysnęło niezwykłym, wzburzonym blaskiem⁴⁸.

Jako powszechnie znany przykład kompromitacji narratora poprzez absurdalność zasad jego teorii na temat umysłów ludzi wokół, może posłużyć choćby *Zbrodnia z premedytacją* Gombrowicza.

Zamiast intramentalnego, solipsystycznego wymiaru świadomości utożsamionego z prywatnymi treściami myśli bohatera (czy to w formie wszechwiedzącej introspekcji, czy w awangardowej formie strumienia świadomości), proza XX w. eksponuje także jej wymiar intermentalny: społecznie percypowany i podzielany. Wówczas figurą dostępu do cudzego doświadczenia staje się opis danych dostępnych percepcji zmysłowej: sposobów wykonywania czynności, mowy ciała, gestów i zachowań, relacji proksemicznych i kinestetycznych, wszelkich elementów komunikacji pozawerbalnej i intersensorycznej. Uwzględnienie tej tendencji w analizie odmian narracji i form powieści pozwala uczynić z „czytania umysłu” i „czytania ciała” także kategorię historyczną.

⁴⁷ M. Choromański, *Biali bracia*, Poznań 1990, s. 37.

⁴⁸ B. Jasiński, *Główny winowajca* [w:] *Nogi Izoldy Morgan i inne utwory*, wybór i wstęp G. Lasota, Warszawa, s. 113.

Magdalena Rembowska-Płuciennik

THE ‘UNIVERSAL MIND’ AND HISTORY:
ISSUES OF LITERARY HISTORY IN COGNITIVE NARRATOLOGY

Summary

The cognitivist criticism in literary studies is often accused of ignoring historic contexts, unwarranted preference for a synchronic approach, and universalization of its own theses. However, there are some branches of cognitivism that try to combine analytical categories peculiar to studies of cognition and the human mind with issues of the history and transformation of the language of literature. This article presents a choice of suggestions aimed at expanding a cognitive study of literary narration to include a historical dimension. They are focused on historical models of access to the Other’s inner experience to be found in various types of narrative, the ways in which ‘the body’s transparency’ is matched by ‘the mind’s transparency’, and the identification of historical markers of either concept.